

Maja Pan

QUEEROVSKO FEMINISTIČNA ANALIZA ČUDEŽNE SPREMEMBE IN PREMENE SPOLA JUNAKINJE V EVROPSKEM PRAVLJIČNEM IZROČILU

*Kot da je v grbu naše seksualnosti sramežljiva kraljica,
zadržana, nema in licemerska.*
M. Foucault

Pojav prisilne čudežne spremembe (angl. *shift of sex*, nem. *Geschlechtswechsel*) in posledično trajne spremembe spola pravljичne junakinje je v članku analiziran s pomočjo queerovsko feministične poststrukturalistične kritike, predvsem z uporabo teorije performativnosti spola, seksualnosti in jezika sodobne filozofije Judith Butler in Foucaultove kritike hipoteze o zatiranju. Prispevek polemizira tudi z interpretacijami tega motiva v smeri iniciacije dečka (Wrocławsky, Lanclos).

The phenomenon of forced miraculous shift of sex and, consequently, permanent shift of sex of the fairy tale heroine is analyzed on the basis of queer feminist critique, above all with the application of the theory of performativity of sex, sexuality and language by the contemporary philosopher Judith Butler, and on the basis of Foucault's criticism of the hypothesis of suppression. The article also argues with the interpretations of this motif in the direction of boy's initiation (Wrocławsky, Lanclos).

Spol in seksualnost sta v sodobnih študijah ljudskega slovstvenega izročila, tudi pravljичnega, vse pogostejše predmet obravnave. Predvsem zaradi malo izrabljenega konceptualnega in političnega potenciala queer feministične teorije se bom na tem mestu osredinila prav na ta vidik možne kritične obravnave pojavnosti čudežne premene in spremembe spola¹ in ne katerega drugega, na primer folklorističnega, etnografsko-antropološkega ali celo medicinskega oziroma kar psihopatološkega. Queer feministična teorija obenem pomeni priznana, vse bolj nespregledljivo teoretsko orodje, ki je doslej najbolj poglobljeno zastavilo vprašanje o spolu in

¹ Med izrazoma premena (angl. *shift*) in sprememba (angl. *change*) uveljavljam pomensko razliko, ki je literatura in ATU motivni indeks ne vzpostavljajo, temveč se tam uporabljata sinonimno. Izraz premena uporabljam v pomenu spremembe toposa v strukturi (pravljice in realnega), izraz sprememba pa za metamorfozo »bistva« spola.

seksualnosti kot analitičnih kategorijah. Nadalje nameravam preseči doslej prevladujoče razprave o menjavi spola, ki se omejujejo predvsem na fenomene preoblačenja, transseksualnosti, interseksualnosti itn. ter z motivom spremembe spola vzpostaviti razumevanje seksualnosti, osredinjeno na problem spola (oziroma na problem binarnosti dveh spolov) in seksualnosti (oziroma prevladujoče »heteroseksualne matrice« (Butler 1990/2001). Izhajam iz predpostavke, da je ključnega pomena, da spol razložimo z menjavo spola, menjavo spola pa umestimo v kontekst razmerja med pravljicnim in realnim.²

Kritične feministične študije pravljič

Začetke feministične kritike ljudskega slovstva lahko prepoznamo v pionirskih literarno-zgodovinskih študijah, ki nastajajo v sedemdesetih letih med razcvetom drugega vala feminizma v anglosaksonskih deželah (Bottigheimer, Lurie, Stone, Tatar, Zipes). Postopoma so se razvile v prepoznavno in priznano strujo znotraj širše literarne kritike (Haase 2000 in 2004).³ V le-teh so pravljice nekako samoumevno ter precej enoznačno predstavljale kontroverzen in hkrati izrazito reprezentativen, za monolitne patriarhalne družbeno-politične sisteme pa tudi subverziven žanr.

Fundamentalno dognanje feminističnega teoretiziranja, tj., da spolne vloge niso naravno, biološko dana bistva, ampak da izhajajo iz družbeno-kulturnih sistemov spola, je rezultiralo tudi v feministični kritiki pravljič. Ne samo da spola nista »naravno, izvorno dana – vrojena«, sta zgolj učinek regulativnih, hegemoničnih praks spolnega determinizma in esencializma. Glede na to, da so pravljice »mesta, kjer tekmujejo zgodovinsko in družbeno uokvirjene želje, so naracije, ki še naprej igrado privilegirano vlogo v reprodukciji različnih družbenih konstruktov, vključno s spolnimi,« (Bacchilega 1993: 11), ni zato nič čudnega, »da so v njej predpisane pravilne spolne vloge vzorčene kot 'naravne'« (Thompson 2000: 116). V tem smislu ima pravljica nekako isti pomen kot regulativni zakon v Foucaultovem pomenu besede.

Ključna teoretična iznajdba teorije performativnosti spola, ki se je oblikovala (in se še razvija) znotraj sodobne queer feministične teorije, izhaja iz predhodne ugotovitve o performativnosti jezika (Austin 1955/1990). Bistveno drugačno

² Pričujoča razprava je nastala na osnovi avtoričine širše raziskave, podane v magistrskem delu z naslovom *Feminizem in subjektiviteta: skrivnost račjega srca*, ki je bila obranjena na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete v Ljubljani leta 2010. Na tem mestu se bom osredinila na prvi del problema, sicer nič manj pomembne problematizacije odnosa med pravljicnim in realnim ter stvarnim; pravljicnosti realnega pa zaradi prostorske omejenosti v pričujočo razpravo ne vključujem.

³ Precej študij se je tako ukvarjalo s kritiko hierarhične spolne socializacije; med drugimi so zanimive normativno-kritične analize indeksa klasifikacije pravljič Aarne-Thompsona (Lundell 1983) in sploh kritike kanonizacije ter samega izbora, tj. uredniške cenzure osnovnih evropskih zbirk. Manj je epistemoloških feminističnih študij, ki bi izhajale iz formalističnih in strukturalističnih teoretskih izzivov, kakor jih, denimo, lahko pomenijo določena pravljicična prvina in odnosi med njimi, denimo med strukturo, funkcijami likov in elementom čudežnega (Bacchilega 1993). Na Slovenskem predstavlja pomembne začetke kritične interdisciplinarne obravnave pravljič in drugih fantazijskih žanrov s področja literarnih ved in feministične teorije delo Lilijane Burcar (2007).

pojmovanje konstrukcije spolne identitete, obenem pa ravno dekonstrukcija le-te (filozofsko v poststrukturalizmu) oziroma njena antiesencialistična razgradnja v študijah spolov in queer teoriji (v kritiki in pragmatiki) pomenita osnovno navezavo konstrukcije spolne identitete na jezik, obenem pa na dejansko življenje »žensk« in utelešenje »ženskosti« na področju teorije kulture in politike. Oboje nam pri analizi pravljičnih primerov spremembe spola junakinje, ki se zgodi z jezikom, natančneje, s formulaično oblikovano kletvijo (klasičen Austinov ilokucijski performativ ali Škrabčev izvršilnik), pravzaprav omogoča zelo zanimivo uporabo pojma performativnosti in njegovega oblikovanja spolnega sebstva subjekta bodisi pravljične junakinje ali pa kar »ženske« nasploh.

Opazimo lahko, da pravljiica oportuno uporablja popoln odmik od realnosti (sprememba spola), da bi onemogočila oziroma prepovedala nesprejemljiv odnos, a za to mora omogočiti možnost, ki se nastavi v toku pravljičnega dogajanja, tako rekoč sama od sebe: postaviti žensko kot vladarico kraljestva, žensko kot gospodarico, glavo druge ženske. Esencialistična obravnava spola v okvirih stroge identitetne logike pomeni pravljično podstat, ki omogoča obstoj bistva spola, hkrati pa tudi njegovo izvajanje kot spremenljive kategorije, v skrajni točki tudi performativne, to pomeni konstituirane znotraj jezika oziroma diskurzivne moči pravljiice. Feminizem je večkrat prepričljivo pokazal na nevarnosti esencializma, ki postavlja žensko telo bodisi v razmerje do reprezentacije bodisi v razmerje do »zgodovine žensk« (Russo v Malabou 2011: 157). To upoštevam tudi v pričujoči analizi, v kateri telo in spolno sebstvo junakinje (enako kot performativno govorno dejanje) potemtakem ni le konstruirano in reprezentirano, temveč tudi samo ustvarja spolno in seksualno realnost (ki ji na ta način nikakor ne predhodi kot nekakšen vzrok, ampak jo še le producira – kot svoj učinek), in sicer z močjo ponavljanja diskurzivne prakse, torej neprestane prepovedi oziroma prekletstva. Spol v tem smislu sledi opredelitvi performativnosti: producira, kar imenuje (Butler 1993). S tem je konceptualno podan tudi zlom okvira identitenega sovpadanja junakinje in ženskosti; zato je dekle – junak ni ne ženska ne moški.

Pravljiica, kaj baješ?

Pravljiice tipa ATU 514 so razširjene široko po Evropi in poznamo jih tudi v slovenskem izročilu (gl. seznam virov na koncu). Pravljiice tega tipa so – razen tega, da so izjemno privlačne tako za občinstvo kot za raziskovalce, saj prinašajo, vsaj v kontekstu kanoniziranega čtiva, implicitno seksualno vsebino, ki se eksplicitno navezuje na ustvarjanje in regulacijo seksualnosti same, spola ter spolne vloge – široko razprostranjena indoevropska zgodba z različicami po Evropi, Bližnjem vzhodu in južni Aziji (Lanclos 1996: 70). Osrednji tipski označevalec teh pravljiic je namreč premena ali zamenjava (oziroma sprememba) spola (nem. *Geschlechtswechsel*, angl. *shift of sex*), kar pomeni merodajno vlogo motiva D11, to je čudežne spremembe spola iz ženske v moškega. Poteka v verigi: dekle se zamaskira s preoblačenjem v moško obleko in odide v svet (K 1837); dekle, maskirano v moškega, si pridobi nagrado za rešitev naloge, tj. poroko s princeso (K 1322); čudežna sprememba ženskega spola v moškega (D11). Vse različice pravljiic tipa ATU 514, ki jih poznam, imajo te štiri ključne motive (Uther 2004), tako da pripovedni niz običajno zaobjema naslednja sižejska določila:

1. Dekle se preobleče in odide.

V tej začetni točki sta, izhajajoč iz različnih zastavitev motivacije za preoblačenje/spremembo spola, hipotetično možni različni interpretaciji samega nastanka in posledično razlage generalnega kulturnega pomena pripovedi. Po prvi interpretaciji gre za junakinjo, katere spol je zaradi groznje pred pogubljenjem ob rojstvu deklice (*»Ej, carica, če mi spet rodiš deklico, vedi, da ne ostaneš pri življenju«*) z obleko, imenom in vzgojo skrit (*Ifis in Janta, Deklica, preoblečena v mladeniča ...*). Te pripovedi bi hipotetično lahko interpretirali kot pripovedi, ki odražajo iniciacijo dečka v družbi. Po drugi interpretativni liniji gre za junakinjo, ki se kot odrasla mlada ženska preobleče ter zaradi različnih, tudi neekspliciranih okoliščin (da bi sploh lahko potovala po svetu, da bi kot vojak ubranila očetovo čast itd.), odide v svet:

»Vse bom moral prodati, da bom plačal kralju, ker nimam sina, da bi bil vojak!« je tarnal oče. Najmlajša hči ga je slišala in mu dejala: »Oče, nič ne bodite žalostni, bom pa jaz šla k vojakom.« In res se obleče in gre na štelengo. Seveda, tistikrat še niso tako gledali kakor danes, a se jim je vseeno čudno zdelo, kako mora biti kakšen vojak tako lep (*O lepem vojaku ali jaz nimam nič*).

2. Preizkušnje.

Gre lahko za običajno tridelno Težko nalogo, v kateri junakinja pridobi čarobnega pomočnika, lahko gre tudi za drugačno preizkušnjo, vendar prav tako v propovski funkciji težke naloge. Ta del vključuje tudi večkratne preverbe spola in pridobitev nagrade – carične. Običajno s pomočjo čudežnega pomočnika opravi težko nalogo, s katero si nevede prisluži caričino roko.⁴ V tem trenutku pravljica ovije strukturno-narativno zanko okoli treh poročnih noči, ko carična ugotovi, da je njen ženin dekle, ter junakinjo, preoblečeno v mladeniča, pošlje na tipično tridelno preizkušnjo, v kateri dekle s pomočjo edinega pravljičnega zaveznika, čudežnega pomočnika, tri smrtonosne naloge tudi uspešno razreši. Tu bi se po vseh kanoničnih pravilih zgodba morala končati, vendar se v našem primeru ne, kajti preoblečena junakinja je še nepravna, čeprav ni lažna v strogem pomenu besede.

3. Razrešitev.

V tem delu sta ključni vzpostavitev možnosti za magično spremembo spola in vrnitve ter veljavnost poroke s carično, tj. premena spola. Pravljičnica v pomanjkanju

⁴ V pravljicah, ki vsebujejo spolno kletev, se pogosto pojavi tudi spolno poigravanje, ki nakazuje junakinjino predestiniranost za pozicijo moškega. Carična se v »junaka« zaljubi že na prvi pogled: Ileana Simziana je že z okna opazila prišleka in srce ji je pričelo močnejše udarjati, čim ga je ugledala. Sama niti ne bi znala povedati, kaj jo je tako vznemirilo, vendar se je njeno srce resnično razburilo od radosti že ob sami misli, da se morda nahaja pred rešitvijo. Toliko bolj, saj zmaja ni bilo v gradu, ker ga je poslala, da ji privede njene kobile. »Kako bi mogla,« je govorila sama pri sebi, »biti v rokah drugega, ki mi ni drag, ko pa mi oči stalno iščejo lepega mladeniča, trgovca, ki me je rešil iz groznih zmajevih krempljev?« In naprej: »Ti si me privedel sem, ti si mi prignal nazaj moje kobile, ti si ubil zmaja, ki me je ukradel, in ti si prinesel krstitevno posodico. Ti mi bodi mož. Pojdiva in se okopajva pa se vzemiva!« (Pravljičnica Ileana Simziana.) Več o tovrstnih poigravanjih v preveritvah spola glej v: Bošković Stulli 1969.

naravnega razpleta te čudne zagate uvede *deus ex machina* in prej nastavljeno zanko zategne: na poti s tretje naloge nazaj domov jo, ovenčano z zakladom, v hrbet zadene prekletstvo strašnega velikana: »Če si moški, postani ženska, in če si ženska, postani moški!« Tedad dekle postane moški in se vrne na dvor, kjer jo, zdaj vendarle – ga, častno sprejmejo. Zarana carična reče svojemu očetu: »Nikar mi ne pogubi moža niti ga ne pošiljaj kam, da bi nastradal.« To označuje kanonični srečni konec pravljice, (veljavno) svatbo in prevzem prestola.

Ta provizorična zastavitev bi pokrivala tudi inačice na to tematiko, ki jih najdemo v drugih slovstvenih zvrsteh, kot so epske pesnitve, romance, življenjepisi svetnikov, legende, pripovedke. Pogostost pojavitev le-teh na Balkanu (npr. antologija *Dekle junak/Delija devotka*), kaže na precejšnjo priljubljenost motiva junaštva žensk in zanimanje zanj, medtem ko je v slovenskem izročilu znan predvsem motiv dekllice meniha (Matičeto 1953: 292–299). Osnovna in bistvena razlika z drugimi žanri je ravno v elementu čudežne spremembe spola, ki ga epsko in drugo slovstvo načeloma ne prikazuje, temveč se usmeri v moralčno »udomačitev« junakinje v njeno normativno spolno vlogo (najprej z vrnitvijo domov, odložitvijo moške preobleke, skratka, prenehanjem junaškega izkazovanja, ob koncu tudi s poroko z moškim).

V nadaljevanju bom obravnavala primere, pri katerih se z razpletom dogajanja ne moremo enostavno izogniti razumevanju, po katerem je homoseksualnost v pravljici vpeljana zato, da bi bila zatrta.

Izhodiščno vprašanje, ki si ga zastavljam, je, ali je nujno, da spol oziroma motiv spremembe spola razumemo dobesedno ali, rečeno drugače, ta motiv morda ne ponuja interpretacije, ki bi omogočala bolj simbolično gledanje nanj? O pravljicah tega tipa ne obstaja veliko znanstvenih razprav, v njih pa se praviloma pojavlja usmeritev, ki motiv spremembe spola razlaga kot iniciacijsko preizkušnjo za dečka (Wrocławsky 1993; Lanclos 1996).⁵ Naslednje vprašanje, ki si ga zastavljam, je, ali v »zunanj« motivaciji za uporabo tega motiva ni vsebovano tudi preigravanje intrige, vezane na spolno razmerje dveh žensk, ki ju pravljica, dosledno sledeč svojemu »notranjemu« toku, poveže v (neobstojno) poročno zvezo.

⁵ Možne interpretacije pomena motiva spremembe spola poleg domnevno matriarhalnih korenin te pravljice vključujejo tudi interseksualnost in navezavo na starogrško, predvsem pa hindujsko mitologijo (Lanclos 1996: 72). Osnova takega interpretacijskega postopka je izrazita spolna ideologija, ki v motivih preveritve spola in končne spremembe vidi genezo pravilne spolne ter posledično heteroseksualne lege za moške in neregipno tudi za ženske. Še več, razmerje med obema spolnima mestoma je tako, da ženska pozicija pomeni necelega moškega in je tudi bistveno necela, torej komplementarna moškemu. Na to lahko sklepamo logično, saj drugačne interpretacije, na primer v smeri transeksualne želje, niso utemeljene, ker niso nikakor eksplicirane. Tudi zato se lahko interpretacije v smeri iniciacije dečka naslanjajo na neko primarno človekovo biseksualnost (z drugimi besedami zlitje dveh heteroseksualnih teženj v enem subjektu) in spolni dimorfizem, celo aseksualnost oziroma spolno nedefiniranost v predpubertetni dobi, kar pa so dandanes že prepričljivo ovržene zablode. Ravno tako niso nikjer eksplicirane telesne interseksualne značilnosti, iz katerih bi lahko sklepali, da motiv spremembe spola v pravljicah tipa ATU 514 odraža družbeno zbežanost ob pojavu medspolnosti, in bi bil pomen motiva spremembe spola v dajanju odgovora na, ponovno, nekako necel spol oz. seksualno konfuzno stanje.

Performativnost čudeža: »Če si ženska, postani moški!«

»Hči, kako si preživela noč? Kako si danes prespala z zetom, junakom?«

»S kakšnim junakom, oče, ko pa je ženska. Bolje, da nimam nobenega moža kot pa takega.«

Makedonska pravljica Deklica, preoblečena v mladeniča

Z analizo performativa kletve nameravam preseči smer zagovarjanja bodisi prvega ali drugega načina branja pravljice, torej dobesednega ali simboličnega, in z njo obenem odpiram nadaljnjo analizo premene (in spremembe) spola. Prav tako pa nas ta smer analize ne omejuje pri tem, da v njej ne bi videli univerzalne regulacije ženske homoseksualnosti ali njene normativne proliferacije, in to ne glede na možno embrionalno zasnovo določene pravljичne različice. Ob tem je potrebno pritrditi ugotovitvi, da celostni pomen motiva spremembe spola povsem sidri v specifičnih historičnih kontekstih, v katerih je določena pravljичna inačica nastala (Brown v Lancelos 1996: 73).

Dejansko bi, upoštevaje Foucaultovo hipotezo o zatiranju (Foucault 1976/2010), težko zavrnili tudi možnost, da katere od različic, nastale v določenem drugem zgodovinsko-kulturnem obdobju ni vzpodbudilo dejansko srečanje in ravnanje s pojavi, ki ji označujemo s pojmi transeksualnosti, interseksualnosti in transvestitije. Menim, da tovrsten motiv, ki ponuja številne spekulacije o pojavih, od katerih dandanes vsi veljajo za družbeno neosrednje, če že ne marginalizirane, govori o tem, da temu historično ni bilo nujno tako; pomenljive kontekstualne izjeme, denimo ritualne, verjetvene in drugačne, pravzaprav kažejo na osrednjost seksualnosti, v pravljici vtakane in tudi stilizirane v smeri skritosti, skrivnostnosti. V tem smislu kronska pravljичna izjava z dispozitivom spremembe spola ženske v moškega protislovno ne pomeni zatiranja žensk kot takih, temveč kaže na oblastni diskurz pravljice, ki žensko šele ustvarja, kakopak za to, da bi jo lahko ukinitel oziroma spremenil, tj. zatrl – kot žensko. Spol postane iztoznačen oblasti, za katero prav tako ne moremo več enostavno reči, da zatira, temveč šele konstituira tisto, kar zatira, tj. prepoveduje. Foucault kritizira hipotezo o zatiranju zaradi njene predpostavke izvirne želje (fr. *juissance*), ki vzpostavlja njeno ontološko integriteto in tudi časovno predhodnost glede na zakon, ki zatira. Ta zakon željo posledično utiše ali transmutira v sekundarno in nezadovoljujočo, želja se tako premešča in razume kot izvirna in zatrta obenem, kar pa je že učinek zatiralskega zakona samega. Potemtakem zakon (podobno kot pravljica tega tipa) proizvaja prevaro, jezikovno utvaro zatrte želje, da bi obdržal-a, kot bo razvidno v nadaljevanju, svoj lastni položaj teleološkega instrumenta (Foucault 1976/2010; Butler 1990/ 2001).

Interpretacija v smeri dobesednega ali simboličnega branja motiva spremembe spola ne načne ključne predpostavke, da je pri pravljичni obravnavi junakinje na delu precej ambivalentna drža, ki bi jo utegnili videti celo kot dvojno delujočo notranjo logiko (po redu pravljice) in zunanjo (po redu zunanje stvarnosti), tako da je na enoznačno negativen ali, nasprotno, tudi pozitiven odnos do junakinje težko sklepati preprosto in le neposredno. Izhajam iz postavke, da pravljica ne prenaša, »tradiraa«, skritega pomena, tj. ne nosi pomena, ki bi nam bil, kot nekakšna resnica, prikrit. V njej ni skritega nič, kar bi mogli »odkriti«. Vse, kar ima, je na dlani, na površju, vendar skrito, kot Foucaultova parafraza »Neskrita nevidnost – nevidna

neskritost« (Foucault 2001: 119), in naznanja obravnavo seksualnosti, kakor sem si jo zadala v pričujočem delu.⁶

Drugje⁷ sem trdila, da ne gre za »prosto lebdeč«, arbitraren in sporadičen motiv, ki bi bil enostavno intrigiran z neobičajnim, neskritim spolom ali nevidno seksualnostjo (denimo homoseksualnostjo), temveč je njegov pojav zmeraj moralichen in pravzaprav za sleherno odstopanje ali drugačno transgresijo že regulativen. Kot tak predstavlja motiv premene in spremembe spola ne glede na svojo provinienco, uravnilovko tako za spol kakor tudi za seksualnost.

Skupni elementi, ki jih najdemo v številnih primerih pravljič tipa ATU 514 in so povezani s preverbo spola, sicer močno osnovanega na predstavah, verjetjih in običajih, vezanih za pripisano spolno vlogo, pokažejo, iščejo in najdevajo »pravo« žensko ali »resničnega« moškega. Zato elementi preverbe spola niso namenjeni le golemu dokazovanju spolnega bistva, kakor bi morda mislili, temveč le-tega dejansko vzpostavljajo kot nekaj izvirnega, a zakritega. Kot taki se uporabljajo za utrditev spolnega esencializma, zato se neredko tudi sublimirajo v simbolistično prikazovanje: trava se pod žensko bolj uleže kakor pod moškim, moški bo zavzel najvišji sedež, zanimanje za vezenje namesto za orožje itd. Junakinja še pred spremembo spola nezmotljivo kaže, da zelo dobro razume svojo vlogo v družbi pravzaprav za vlogo moškega v družbi, kar potrjujejo zmeraj uspešno prestane preveritve spola, ki navsezadnje pred pravljič postavijo prisilo, da to, po vseh kanoničnih merilih pravljič pravo junakinjo, nastavi na strukturno mesto moža: gospodarja žene in otrok, vladarja ljudstva, tj. patriarha.

Ob že zgoraj omenjeni kritiki izvirnega spolnega bistva se nadalje postavlja še pomembnejša skupna točka historično različno usidranim motivom; le-ta se nahaja v postavki, da so vsi primeri v zvezi z obravnavo tega, da se pravljična junakinja, ženska, vede kot moški (junak), ki jo pravljič dejansko šele s tem, ko jo postavi v seksualno razmerje z drugo žensko, kot *razmerje nerazmerja* (Butler 1990/2001: 53), obsodi, tj. prepove. Dvojno logiko, osnovano na ambivalenci, lahko zelo natančno lociramo: pravljični red, ki svojo preoblečeno junakinjo neumorno ščiti, celo do te mere, da na njeno stran postavlja ves čarobni arzenal pomočnikov in čudežnih darov, deluje ves tok pravljič, do točke, ko se z uvedbo nekakšnega *deux ex machina* pomensko, pa tudi strukturno, razpre in istočasno zapre. Od te točke naprej deluje, seveda le pogojno rečeno, »zunanja« logika, tj. red stvarnosti, ki ne vzdrži poročne zveze med dvema ženskama. Razlog, da med obema tkivoma postavljam načelno ločnico, leži med drugim tudi v tem, da bi si v konstrukt, imenovanem pravljična logika, prav zlahka zamislili poročno zvezo dveh žensk, ki bi si z imperativom reprodukcije, torej z dvomi v zagotovitev kronskega nasledstva, ne delal najmanjše težave: ženskama bi, tako kot katerim drugim parom (recimo starcev) pričarala otroka, namesto da spreminja spol junakinje, ali pa bi junakinji

⁶ Več o tem v M. Pan: *PRAVLJIČNI GAMBIT: filozofska analiza pravljič tipa »premena spola«* (v tisku), podiplomska publikacija, Filozofska fakulteta 2012.

⁷ M. Pan: Kraljev klinček ali pravljični gambit z lezbično junakinjo, *Dialogi* 1–2/11, str. 35–55. Določene izpeljave tega članka bom ponovila tudi tukaj, kljub temu pa napotilo na vzporedno branje obeh prispevkov ni odveč, saj motiv pravljične spremembe spola soočam z nekaterimi filmskimi upodobitvami tega motiva: *Viola di mare* (D. Maiorca 2009) in *The Florida Entchantment* (S. Drew 1914), podrobneje pa se posvečam tudi motivu preoblačenja in s tem povezanega delovanja v pravljič.

spremenila spol začasno, denimo za eno noč. V nadaljevanju si lahko zamislimo, da bi carična izjavila: Rada sem te imela kot moškega, a kot ženska si mi še ljubša.⁸ Pa si to res lahko zamislimo?

To neverjetno, ki bi se v čudežni pravljici verjetno (celo najverjetneje) lahko zgodilo, se, kot vidimo, vendarle ne zgodi, in nad tem se, bolj kot nad samim čudežem, lahko začudimo.

Vzorčnost vzročnosti usode: post hoc ergo propter hoc

»Ali gre za to, da subjekt dobesedno in enostavno prevzame predhodno nujnost, ali pa gre za to, da je njegova odločitev »performativna« v smislu, da retroaktivno POSTAVI prevzeto nujnost?« (Žižek 2005: 94)

Motive za vznik spremembe spola junaške in odlikovane ženske seveda lahko najdevamo v stvarnosti, vendar pred nami ostaja filozofsko vprašanje, ki je povezano tako z razmerjem med pravljico in realnim kot tudi s pojmovanjem konstrukcije spola in seksualnosti.

Nadaljnje vprašanje glede motivacije za uporabo tovrstnega motiva lahko pretrsemo skozi dodatne perspektive »notranje« logike pravljice, npr. funkcije daru in odnosa do junaka/-inje pa tudi čudežnega pomočnika, vendar slednjega na tem mestu ne tematiziram.

V primerih obravnavanih pravljic, kjer se junak transformira oziroma metamorfizira, lahko v ekonomiji celotne strukture manka/odprave manka in teleogenetskega zapleta predpostavljamo ter sklepamo naslednje:

- da je junakinja podvojena znotraj sebe (je hkrati lažni in pravi junak) – »*junak, ki ne zbuja upanja*« – v smislu lažnega junaka, kakor je ruvač hrastov idr. (Meletinski 1969/2005: 218)
in/ali
- da je njeno izhodiščno stanje negativno (je ženska, kar se ob koncu pozitivira, postane moški).

Motiv zamenjave spola junakinje prinaša posrečen primer zapleta, v katerem pravljica pred poslušalstvo postavlja izjemno intrigo: Kako nagraditi pravo juna-

⁸ V primerih pravljic tipa ATU 514 ni tako in pomiritve z zakonsko zvezo dveh žensk ne najdemo niti v epski pesnitvi *Ide in Olive*, ki v slogu romance pomeni nekakšen srednjeveški remake Ovidijeve *Iphis in Jante* iz devetega speva *Metamorfoz*, niti v unikatni pravljici *El Oricuerno*, kjer se (trgovčeva) hči odloči, da bo svojega novega »moža« ljubila in dejstvo, da je ženska, prikrila. Zal jezik ju sčasoma izda in razširijo se govorice o nenavadnosti tega, da po daljšem času še nimata otrok.

Tako kot junakinji nikdar ni bila izrečena kazen, tako nikdar niso imenovali njenega greha. Ali boš nalogo izvršila ali te bomo primorani ugonobiti. Carična junakinjino napačnost poda v treh variacijah, v katerih se iz začetne konstatacije prevesi v artikulirano krivdo »Zaslужil si je« s pojasnilom: »Ker je ženska – kakor jaz« (*Oče in njegove hčere*). Če trenutek, ki dogajanje odločilno zaplete (junakinja ne zavrne caričnine roke), opazujemo z razdalje, ga lahko imamo za neracionalnega, nepremišljenega, neodgovornega in to natanko ustreza večini dejanj večine junakov/-inj. To, da je junak/-inja pravi/-a in njegovo/njeno dejanje »pravo«, niti približno ne pomeni splošno pravilno, častno, prej pogumno, noro in za natanko tako dejanje lahko najbolj gotovo predpostavimo, da bo v pravljici poplačano.

kinjo, za katero menimo, da je na napačnem mestu oziroma da je napačna, čeprav se je znašla na pravem mestu? Ta dilema je toliko bolj zanimiva, saj pravljica povsem na strani zagotovitve uspeha svojim junakom ta uspeh običajno zagotavlja, obenem pa zagotavlja tudi odpravo junakinjine napačnosti. Dekle junak za pravljico ni neprava junakinja, povsem kanonska je, vendar jo dosledno sledenje pravljčni poti pripelje na mesto, na katerem jo moramo ugledati kot napačno, to je poročeno z drugo žensko. In ker to mesto strukturno sicer ni napačno, kajti mesto odlikovanja junaka je ob prisluženi »nagradi«, obstaja v zapletu le še ena možnost: spremeniti junakinjino »bistvo«, ga popraviti in ponastaviti v pravilno. S spremembo spola, tj. s performativno premeno strukturnega toposa, je prava junakinja postala tudi pravilna, njena spolna napačnost je odpravljena, seksualni izgrede zaprečen. Njena »odločitev« postane retroaktivno postavljena predhodna nuja, ki jo zanjo izvrši performativ kletve.

Retrospektivno gledanje ima za svoj nujni logični predpogoj preobleko, ki junakinjo kot moškega pripelje do druge ženske, pri tem pa predpostavlja uporabo logične napake *ergo hoc, propter hoc*. Tisto, kar prihaja pozneje, se v pripovednem nizu bere kot povzročeno pri razkritju. Pravljica vztrajno »briše svoje sledi« tako, da niza dogajanja, ki jih za nazaj beremo kot povzročena, ker so v sosledju dogodkov nastopila naknadno. Napaka leži v tem, da pridemo do zaključka zgolj na podlagi poteka dogodkov, namesto da bi upoštevali druge dejavnike, ki bi utegnili izključiti njihovo povezavo; v tem primeru bi ta dejavnik lahko bila denimo nujnost preobleke za izpolnitev težke naloge, ne pa tudi nujnost preobleke za doseg nagrade, ali to, da osvojitev nagrade predpostavlja spremembo spola, saj gre, kot vemo že od začetka, za junakinjo, ki se uspešno pretvarja, da je moški.

Predvidevanje junaka/-inje torej ni odprto, prosto sklepanje, ampak se zmeraj potrdi kot najdevanje in udejanjanje prave, zmagovalne poti, ki pa je pravzaprav že ves čas tam; ta edina prava pot je predvsem povsem kodificiran družbenospolni rezultat, ki je zdaj, po vseh preverbah in trajni spremembi, še naturaliziran. Pripoved/prepoved tako ni vzrok določene družbeno-kulturne norme, ampak je zgolj njen normativni učinek, kar bi smeli videti kot aplikacijo prav te logične napake, ki s sukcesivnim odkrivanjem vztrajno zabrisuje in sprevrača logiko vzroka in učinka. Verjetno gre v tej luči razumeti dejstvo, kako je za pravljčno dovršitev zmeraj prava le ena sama pot, ki je torej Prava pot, le-to pa ideološki (in tako zastavljen logični) narek zmeraj že predvideva.

Tipično »pravilno« vedenje junaka/-nje, ki ga doživljamo kot »pravo«, saj je v skladu s celoto situacije, čeravno bi se nam morda zdelo nerazumno, ekscesno ali kako drugače odbijajoče, je pomensko povsem enako ravnanju junakinje pravljice tipa ATU 514.⁹

⁹ Gl. predhodno opombo.

L. Seifert (1996: 23–25) navaja Proppa, ki ugotavlja, da ima vsaka pravljica nujni pripovedni element: odsotnost, manko, ki pripravlja kasnejšo pojavitev čudežnega posrednika. Gre za strukturno utemeljevanje na manku ali potrebi protagonistov, ki pod težo antagonistov formirajo določene zakonitosti, in sicer naslednje:

- izrecno jamstvo, da bo manko odstranjen (še pred pojavom nasprotnikov pravljica vzpostavi gotovost za njihov neuspeh);
- predstavitev in načrtanje junakove/-injine vzorčne usode v izrazito dihotomičnih smernicah (absolutna moralna dihotomija, vzpostavljena na začetku, se v pripovednem toku vseskozi ponavlja; tu se skriva tudi spolna in seksualna pomembnost te vzorčne usode);

Junakinja deluje s slogovno tipiko, povsem skladno s pravljico, to je na način, kakor da za svojo prihodnjo usodo ne ve. A ker sta »transformacija in razčaranje tako tesno povezana s konceptom krivde, se pravljica pošteno namuči, da svojega/-o junaka/-injo zaščiti pred obsojanji: junak/-inja skoraj zmeraj razčarjuje, sam/-a pa ni razčaran/-a. Kot po pravilu ni junak/-inja, ampak je junakov/-injin partner tisti, ki je transformiran« (Röhrich 1979/1991: 91). Razčaranje, preneseno v kontekst spremembe spola v pravljici, lahko opazujemo v naslednjih stopnjah: verjetje v prenehanje uroka z odstranitvijo (pre)obleke – verjetje v transformacijo s posredništvom naklonjene čarobne sile – nenadna trajna (formulaična) sprememba s performativnim razčaranjem:

Zdaj je vstopila v tretji prostor. Tam je našla hajduke, ki so vsi spali. Ko jo je raca videla, je začela vreščati, da se je cela jama tresla. Dekle je zgrabilo raco, jo zaklalo, izrezalo srce in ga pojedlo in takoj je postalo moški. Kot moški se je vrnil k cesarjevi hčeri in z njo živel srečno. (*Žensko stanulo muško/Ženska je postala moški*, Makedonija, konec 19. stol.).

Skriti nadzor usode: žrtvovanje ženskega spola

Glej zdaj hudiča! Svatba je bila čez dva tri dni, junak (dekle) pa se je naredil bolnega in takšen odšel k neki vedeževalki in ji povedal, kakšna nesreča ga je zadela. Vedeževalka je rekla: »To je veliko zlo in lahko se celo zgodi, da izgubiš glavo.«
(*Žensko stanulo muško / Ženska je postala moški*)

Ljudska pravljica poleg neustrašnosti od junaka pričakuje in zahteva nesebično pripravljenost na žrtvovanje (Röhrich 1979/1991: 213). Samo ta bo plemenitega/-o junaka/-injo nagradila tako, da bo pomoč za svojo slepo, brezpogojno velikodušnost (do mrtvih, do živali) lahko dobila prav od teh, od katerih je nikoli in nikakor ne pričakuje(mo). Brezpogojno zaupanje skritemu nadzoru usode je vzorčni nauk vzroka, ki človeka postavlja v neposredno neavtonomen odnos tako do hegemonične ideologije kakor do lastne življenjske usode. Usoda, ki junakinjo nekako nosi oziroma ji le-ta slepo sledi, vsebuje v sebi brezusodnostno, zunajusodnostno vrzel družbene prepovedi, ki jo mora pravljica z ambivalentno obsodbo spretno zakriti in nazadnje odpraviti, da bi vzpostavila normiran subjekt. V odsotnosti te variacije lahko prepoznamo strukturno, ne le slogovno posebnost, tj., da pravljica ne odčara, kar je predhodno začarala. Ob koncu pravljice se morajo vse stvari in dogajanja spet ujeti v dnevno rutino, čas čudežev pa se sklene in ponikne do naslednjega pravljicega dogajanja. Za tovrstno potezo moramo potemtakem kritično sklepati na močno ideološko motivacijo po »določenih psiholoških potrebah« normirane

- vzpostavitev posebnega pravljicega reda (po katerem je mikrouniverzum čudežnega konstituiran kot absolutni in zadostni okvir oz. referenca, ki nam omogoča ugotavljanje, kako ta besedila konstruirajo ideološke sisteme).

Kar se pred junakinjo kaže kot pot, po Seifertu imenovano *the quest for identity*, je zmeraj že *učinek* določenih naturaliziranih kulturnonormativnih pričakovanj – prepovedi in zapovedi, ki jih pripoved šele spoznava, ki jih »s poti«, tj. spotoma, šele »odkriva«. Tudi z ustvarjanjem retrospektivnega učinka samopovzročenosti daje pravljica vtis avtonomnosti in neprodušne zaprtosti pa tudi avtonomnosti v (avtorskem) svetu, ki jo pravzaprav ustvarja. Z natanko tem učinkom (moralne, socialne in ontološke) verjetnosti (fr. *vraisemblance*) deluje ideološko, kar pomeni, da se upira redu, o katerem daje vtis, da ji nikakor in nikoli ne vlada, da iz njega izstopa, obenem pa ga končoveljavno pogojuje in predoloča.

skupnosti. Natančneje rečeno, po reguliranju teh potreb z normiranjem spola in seksualnosti. V primerih pravljic tipa ATU 514 se to, kar Röhrich imenuje »skriti nadzor usode« (1979/1991: 210), povsem prekrije z od zunaj pričakovano moralno spolno normo.

Pravljice s spremembo junakinjinega spola lahko imamo za tipičen inverzni primer svoje vrste, kjer poskus zločina nad junakom (kletev) v pravljичnem razpletu deluje pozitivno, tj. kot čudežna nagrada. Junakinjina spolna napačnost se izkaže za oviro, čez katero junakinjo hote – nevede spodbodejo njeni pošiljatelji – nasprotniki, podobno kakor privede človeka, začaranega v žabo, s prisilo carične v izpolnitev obljube, ki jo je dal njen oče, v poprejšnje nezačarano stanje njen nenamerno delujoči – nevedni oče. V tem pogledu gre za inverzno dogajanje, saj poprejšnje nezačarano, vendar napačno stanje – biti ženska, pravljica »popravi« z začaranjem, ki pa mora v tem primeru ostati trajno, tj. dekle junak mora ne le postati, temveč tudi ostati moški.

Človekovo izboljšanje, napredovanje in doseganje zrelosti imajo v pravljicah tipa ATU 514 enoznačno pravilo: v primeru, da si ženska pridobi oziroma prisluži žensko, je še tako »prava« junaška dejanja ne bodo kvalificirala kot »pravo« za drugo žensko in posledično tudi ne kot pravo za neko skupnost. Ustrezna, Prava bo šele tedaj, ko bo dejansko postala moški. Zanima me učinek prepovedi/pripovedi transgresije spolne vloge za žensko; tisto, kar se je s kletvijo razprlo, je dejansko opreka med dvema koncema: dopuščeno homoseksualno razmerje – zagotovljena smrt – in vzpostavljeno heteroseksualno razmerje – zagotovljeno življenje. Sama struktura je morala za razrešitev teh dveh protislovnih koncev ubrati dvojno transformacijsko logiko: identitetnega sovpadanja in metamorfne premestitve, ki sta obe zaobjeti v performativni izjavi: *»Tisti, ki mi je to naredil, če ima, naj bo ob onó, če nima, naj ga ima!«*

»Motiv kletve kaže na neobičajno, za pravljico prav nič tipično ravnanje: njegova posledica ni, kakor je sicer običajno, škodovanje junakinji, temveč prej nasprotno, je funkcija čarobnega dara in kot taka mora ostati nepresežena« (Enzyklopädie des Märchens 1985: 170–171.) Da bi spremembo spola v tovrstnem pripovednem nizu razumeli kot dar, moramo predpostaviti vsaj dvoje: da si je junakinja spremembe spola želela, da je torej transeksualni junak, ali da je, kar je tudi moj argument, sprememba ženske v moškega dejanje povišanja oz. akomodacije spolne in seksualne lege. Strukturno mesto prekletstva je v pravljicah tipa ATU 514 namreč enako, kot ga ima v drugih pravljicah »živa voda«, ki ozdravlja bolne in oživlja mrtve. Nastopi na koncu dogajanja in prinaša zaključno magično transformacijo – bolnim, mrtvim ali ujetim v živalsko podobo prinaša razčaranje njihovega stanja. Vendar pa se iskanje in uporaba žive vode od spolne kletve razlikuje do te mere, da je slednja povsem v rokah pravljice same in ni, dovolj pomenljivo, namenjena delokrogu junakinje.

Bolj ko se pravljica oddaljuje od magijske realnosti, bolj formulaična postajajo razčaranja. Razčaranja tako začnejo omogočati stereotipno osvoboditev od uroka, od čara, ki vodi v pričakovani srečni konec. *»Le redke pravljice vključujejo »razčaranje« brez predhodne pojavitve uroka ali transformacije«* (Röhrich 1979/1991: 91.) V primerih kletve v pravljicah tipa ATU 514 lahko poleg že omenjenega dvojnega značaja, tj. nagrade in kazni, govorimo tudi o dvojni potezi pri razčaranju. Je

odprava prejšnjega nevzdržnega stanja in transformacija v novo, edino sprejemljivo stanje hkrati. Poprejšnje stanje, biti ženska, ki popolnoma uspešno zaposede vlogo moškega, tj., tipičnega pravljničnega junaka, lahko torej razumemo kot nevzdržnost, neke vrste urok, ki ga je potrebno nevtralizirati. Za ta urok pa junakinja ni kriva sama, kot nam neprestano daje občutek pravljica. Urok je nekako doletel nedolžno osebo. Zato »srečna pravljica povsem zapusti realnost, da bi svojega junaka/-injo ali njegovega/njenega partnerja osvobodila bremen.« (Röhrich 1979/1991: 91) Pravljica pri tem, v primerjavi z legendo, tako močno zaupa svoji realnosti, da v zvezi s »krivdo« ne potrebuje niti imenovanja krivde, še manj moraliziranje. V pogledu nezastavljenega vprašanja, zakaj je junakinji sploh potrebno (trajno) spremeniti spol, pravljica resda ne moralizira, temveč moralo pooseblja, je moralno ravnanje *per se*.

Dvojni čudežni dar: ženski ženin

Performativnost torej ne obstaja le v sami ilokuciji prekletstva, ki tudi spol vzpostavlja kot performativen in spremenljiv, temveč deluje tudi v celotnem dispozitivu, znotraj katerega, še enkrat, sicer ne moremo govoriti o junakinjini odločitvi (tovrstno namero je, kot je znano za pravljico, težko in le pogojno rečeno moč pojmovati kot željo ali kot intenco), lahko pa to odločitev razumemo kot izsiljeno izbiro, kot retroaktivno postavljeno nujnost, ki jo junakinja v redu pravljice sprejme, saj jo, ravno kot nujnost mora sprejeti, kajti ta je bila ves čas že predhodno prisotna. Nujnost obenem predstavlja (predhajajoče) pogoje možnosti vzpostavitve čudeža:

Car takoj priredi svatbo in poroči svojo hčer z dekletom. Prvo noč v spalnici dekle zabode nož mednjo in reče carjevi hčerki: »Če se mi približaš, te z nožem takoj pokončam.« Deklica se potoži svoji materi, ta pa to pove carju. Carja je močno zaskrbelo, ni vedel, kaj naj stori, saj mu je bilo žal, da bi dal mladega ženina ugonobiti. Pa se je posvetoval o tem s svojimi velikimi vezirji, ki so mu rekli, da je tam daleč nekje jezero. »V tem jezeru je kača in v njenih zobeh šatulja. Ženina pošlji tja, saj kdor je tja odšel, se živ ni več vrnil nazaj. (Devojka postala muško, Sarajlija 1886: 9, lasten prev.)

Nekaznovanje škodljivcev junakinje, ki smo mu priča v skoraj vseh inačicah (z izjemo romunske pravljice *Ileana Simziana*), lahko logično izpeljemo na osnovi predpostavke, da kletev za junakinjo ni bila škodljiva. Še več; v restitutivnem smislu, ki sem ga omenjala, je zakletev junakinje nujna nagrada za junaštva in nujna kazen za kršitev prepovedi obenem.

Kdo ali kaj je kontekst, avtoriteta, od katere moči (govora) se odbije odsev junakinjinega spola, da sploh lahko imamo uspešen performativ? Kdo je dejavnik izza dejanja, kot bi po Nietzscheju vprašala J. Butler (1990: 25)?

To je, rečeno formalistično funkcijsko, zla sila in, rečeno poststrukturalistično, regulativni zakon, ki ni predhodnik nobene seksualnosti, čeprav tak vtis nedvomno daje. Po Foucaultovi hipotezi o zatiranju se zdi, da zakon proizvaja obe, tako sankcionirano heteroseksualnost (s prepovedjo incesta) kot tudi transgresivno homoseksualnost (Butler 1990: 74). Obe sta učinka zakona, časovno in ontološko zakonu naknadna. Tudi iluzija, da obstaja seksualnost pred zakonom, je stvaritev tega zakona samega (Foucault *ibid.*; Butler *ibid.*: 75–77) Z besedami škodovalca: *Zeta moram pogubiti!*, nesrečni oče, ki je roko hčere dal ženski, odgovarja prisot-

nim na dejstvo, ki ga je odkrila njegova (trenutno) nič manj nesrečna hči: *To je vendar ženska kakor jaz! (Oče in njegove hčere)* Priča smo okolju, ki je dekletu pravzaprav naklonjeno, saj jo s spremembo spola želi obvarovati pred pogubo, ki jo dejansko narekuje samo. Kot aktant škodovalec je oče – kralj sam tudi tisti, ki z utelešanjem globalne pravljичne logike kaže, da patriarhalna hegemonična razmerja ustvarjajo in poustvarjajo svoje lastne oblastne odnose, kajti oče – kralj je strukturno gledano kot prazna odnosna pozicija pravzaprav sam učinek tistega, česar vzrok naj bi bil.

Dovolj običajno je sicer, da princesin sovražen odnos do junaka ostane netematiziran; navadno v primerih, ko carjeva hči tudi sama poseduje določene čarobne moči. Ravno tako ni neobičajno, da ostane netematizirana postavitev naloge, na primer, zakaj je car določeno nalogo sploh postavil, le-to pa spremlja tudi smrtna kazen za vse tiste, ki naloge ne opravijo (Propp 1990: 459–468). V primerih tipa ATU 514 gre za kombinacijo, ki carično skupaj z očetom postavlja v trikotnik silnic, usmerjenih proti junakinji, kar je dovolj neobičajna poteza za sicer povsem konvencionalno in v drugih, sorodnih primerih povsem krotko princeso (Propp 1990: 451).

Zaključek

Med najbolj prominentnimi manifestacijami čudežnega je gotovo metamorfoza, sprememba, ki največkrat figurira kot ovira, nesreča ali pa se v funkciji *farmakona* uporablja v boju zoper premagovanje zla. Kadar je metamorfoza navržena junakom kot ovira ali kot sredstvo za njeno premagovanje, ima telesna sprememba zaganjalno, iniciatorsko funkcijo, saj junakinjo ali junaka pripravlja na predvidenje, dejansko pa na naknadno ugledanje svojega vnaprej dodeljenega mesta v ponovno vzpostavljenem redu pripovednega zaključka oziroma konca. Ti dve najbolj običajni rabi matamorfoze sta tako dramatična ilustracija pravljичnega ambivalentnega ravnanja z verjetnostjo (*vraisemblance*), kjer abnormalno maskira normalno, vendar abnormalno tudi tlakuje pot normalnemu. Verjetno je neločljivo od neverjetnega, trdi Seifert (1996: 35). Telo in metamorforizirano telo je še posebej pomenljivo imeti v mislih, kadar proučujemo investicije v konstrukcijo telesa v pravljici, tega odlikovano naravnega nosilca resnice in pomena, sprejemljivega in nesprejemljivega v hegemoničnem družbenem konsenzu, ki odreja, kaj je in kaj ni plavzibilno. Telo kot inherentno mesto spolne identitete obenem uteleša, kako bistveno je identiteta binarno konstruirana kot komplementarni hierarhični par. Telo je družbeno konstruirana enota pomena, ki ji manjka predhodno izvirno notranje bistvo, tako ženska, ki se odlikuje z družbeno »moškimi« vrlinami, se torej »dela«, da je moški, postane moški oziroma s pomočjo metamorfoze, čudeža, se *mora* zgoditi tudi najbolj neverjetno: ženska mora biti moški (v feministični teoriji je pomenljivo tudi razlikovanje med biti in postajati). V tem smislu je čudežno več kakor le strukturno nujen element pripovedi; je nujen element realnosti. Zgodilo se je neverjetno, a kakšna sreča, to se je kar moralo zgoditi.

Če v preobleki vidimo zakrivanje nečesa resničnega, nekega bistva, lahko sprejmemo, da je pravljica, da bi junakinjo obvarovala, za razkritje skrivnosti in srečno razrešitev tega dejstva uporabila vso svojo čud, v tem slučaju se je morda celo presegla. Za vse primere pravljic tipa ATU 514 velja, da se junakinje, ki se v

primerjavi z moškimi odlikujejo tako zelo, da navsezadnje – zaslužen – moški tudi postanejo. Ta motiv lahko osvetlimo z dveh plati: najprej s predpostavko o idealnosti moške spolne pozicije/vloge/identitete kot univerzalno hierarhično nadrejene (zato utegne pretendiranje na to pozicijo pomeniti dejanje družbenega povišanja in tako pripoznanja junakinje s strani moških kot »sebi enake«),¹⁰ kar se predvsem v pravljicah, kjer je funkcija junaka/-inje močno določena in zaščitena, nanaša na »preverjene«, »preizkušane«, Prave junake/-inje, tj. odlične posameznike, ki s tem že preraščajo v tip in izgubljajo svojo individualnost. Po drugi plati pa sprememba spola, če izhaja iz prečute predpostavke o idealnosti heteroseksualnosti, pomeni, kakor smo pokazali zgoraj, pomemben družbeno-moralni korektiv za ženske in moške, ki so nekonformni heteropatriarhatu. Vsekakor nam pogled na drugi del formulaičnega prekletstva daje vedeti, da je zla sila ciljala na simetrično zavdanje moškemu, in sicer natanko s tem, da ga, recipročno, spremeni v – žensko.

Brezimno dekle junak je konkretno in univerzalno obenem, je posebna in hkrati splošna pozicija lezbičnosti v pravljici. Z odhodom od doma, z odporom proti očetu, se preoblečena konkretno oddalji od predvidene simbolne pozicije, ki naj bi jo ženska predstavljala. Pravljična junakinja se ne upira tako, kakor se upirajo tragiške junakinje, čeravno lahko v poslušalstvu vzbuja izrazita občutja tragičnega, vendarle pa spodnaša osnovanost simbolne strukture zakona. S tem ko jo pravljica *mora spremeniti*, mora spremeniti topos, mesto, na katero je prvotna oddaljitev junakinjo odpeljala, s čimer učinkuje na sam zakon. Prisila spremembe spola je tako edini sprejemljivi način za sprejemanje nesprejemljivega, to je transgresivnega lezbičnega družbenega odnosa, kar pomeni njegovo žrtvovanje, torej odpravo, z eno besedo: gambit. Kletev, s katero se ponavljajoča se struktura preizkušanj za junakinjo kot žensko prekine, je bila poslana, da bi ženska simbolično umrla, vendar z ambivalentnim, dvojnim čarobnim »darom«, ki ga omogoča tudi logika spolnih pozicij, junakinja, ki performativu ubeži, vendarle preživi.

Literatura

C. Bacchilega, 1993: An Introduction to the 'Innocent Persecuted Heroine' Fairy Tale. *Western Folklore*, let. 52, št. 1, str. 1–12. <http://www.jstor.org/stable/1499490> /dostopano 3. februar 2012/

M. Bošković-Stulli, 1969: O rečenici usmenog pripovedača. *Umjetnost riječi*, let. XIII, št. 4.

L. Burcar, 2007: *Novi val nedolžnosti v otroški literaturi: kaj sporočata Harry Potter in Lyra Srebrousta?* Ljubljana: Sophia.

J. Butler (1990): *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana: ŠKUC, 2001.

¹⁰ Dejstva, da pravljice močno preferirajo motiv spremembe ženske v moškega in ne obratno, ne moremo enostavno zaobiti. V njem lahko razumemo tendenco, ki v spremembi ženskega spola kanonske junakinje (tj. junakinje, ki se kvalificira kot prava pravljična junakinja, pogosto ravno s preizkušnjami, ki jih pravljica običajno nalaga junakom), vidi potezo povišanja. Ponovno pa se lahko v mislih posvetimo »možnostim«, katere boljše opcije od te, kot da postane moški, bi si lahko zamislili za junakinjo v sferi, kjer so vse spolne vloge strogo razdeljene med dva neregipročna in nasprotna si spola. Morda bi za dosego srečnega konca junakinje ženska pripovedovalka videla drugačne načine, kajti možno je, da si moški pripovedovalec boljše opcije od te, da ženska postane moški, tudi težko zamišlja. Morda ugotovitev, da pravljica tipa ATU 514 nikjer v virih ni pripovedovala ženska, ni nepomembna.

- J. Butler, 1993: *Bodies that matter: on the discursive limits of »sex«*. New York: Routledge.
- N. Durling Vine, 2012: *Rewriting gender: Yde et Olive and ovidian myt.*, Berkely: University of California <http://tell.fl.purdue.edu/RLA-Archive/1989/French-html/Durling-FF.htm> / dostopano: 8. februar 2012/
- K. Ranke (ur.), 1977: *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, zv. 1–13. Berlin, New York: W. de Gruyter.
- M. Foucault, 2001: *Arheologija vednosti*. Ljubljana: ISH.
- M. Foucault (1976): *Zgodovina seksualnosti. Volja do znanja*. Ljubljana: ŠKUC Lambda, 2010.
- P. Greenhill, 1995: »Neither a Man nor a Maid«: Sexualities and Gendered Meanings in Cross-Dressing Ballads«. *The Journal of American Folklore*, let. 108, št. 428, str. 156–177. <http://www.jstor.org/stable/541377> /dostopano: 23. februar 2012/
- D. Haase (ur.), 2004: *Fairy Tales and Feminism: New Approaches, Series in Fairy-Tale Studies*. Detroit: Wayne State University Press.
- D. Hasse, Ch. Jones (ur.), 2008: *The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales*, zv. 3. Westport: Greenwood Press.
- D. Lanclos, 1996: A Case Study in Folktale Analysis: AT 514, »The Shift of Sex,« in Hispanic Societies. *Pacific Coast Philology*, let. 31, št. 1, str. 68–87. <http://www.jstor.org/stable/1316770> /dostopano: 2. februar 2012/
- T. Lundell, 1983: Folktale Heroines and the Type and Motif Indexes. *Folklore*, let. 94, št. 2, str. 240–246. <http://www.jstor.org/stable/1260498> /dostopano: 2. februar 2012/
- M. Lüthi, 1968.: *Das Europäische Volksmärchen: Form und Weisen*. Bern, München: A. Francke Verlag. Prva izdaja 1947.
- M. Lüthi, 1979: *Märchen*. Stuttgart: J. B. Metzler.
- C. Malabou, 2011: *Bodi moje telo! Dialektika, dekonstrukcija, spol*. Ljubljana: Krtina.
- M. Makarovič, 1963/1964: Deklica vojak (Poizkus socio-psihološke interpretacije vprašanja). *Slovenski etnograf*, let. 16–17, 191–202.
- Motif-index of folk-literature: a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1997–.
- M. Pan, 2005: Feministička analiza bajke na filozofskim temeljima (A Philosophically-Based Feminist Analysis of Fairytale). V: Bosanac, G., Jurić, H., Kodrnja, J. (ur.), *Filozofija i rod*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- M. Pan, 2009: *Feminizem in subjektiviteta: skrivnost račjega srca*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- M. Pan: Kraljev klinček ali pravljični gambit z lezbično junakinjo. *Dialogi*, let. 47, št. 1/2, str. 35–55.
- V. J. Propp, 1990: *Historijski korijeni bajke*. Sarajevo: Svjetlost.
- V. J. Propp, 2005: *Morfologija pravlјice*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Publius Ovidius Naso (1955): *The metamorphoses of Ovid*. Middlesex, England, New York: Harmondsworth (Prev. 1907: *Publija Ovidija Nasona Metamorfoze*. Zagreb: Matica hrvatska.)
- Ovid: *Metamorphoses*, 9: 666–797 – The Story of Iphis and Ianthe (prev. Dryden, J.) <http://www.fordham.edu/halsall/pwh/ovid-met9.html> /dostopano: 12. februar 2012/
- L. Röhrich, 1991: *Folktales and reality*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.

L. C. Seifert, 1996: *Sexuality and gender in France 1690–1715: Nostalgic utopias*. Cambridge: Cambridge university Press.

C. M. Thompson, 2000: If the Shoe Fits: Virtue and Absolute Beauty in Fairy Tale Drama. *Youth theatre journal*, št. 14. <http://www.aate.com/YJTPdfs/00.Thompson.pdf> /dostopano 4. februar 2012/

H. J. Uther, 2004: The types of international folktales: a classification and bibliography, based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson. *FF communications*, št. 284, 285, 286, Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia Academia Scientiarum Fennica.

D. Watt, 1998: Behaving like a Man? Incest, Lesbian Desire, and Gender Play in Yde et Olive and Its Adaptations. *Comparative Literature*, let. 50, št. 4, str. 265–285. <http://www.jstor.org/stable/1771525> /dostopano: 2. februar 2012/

Enzyklopädie des Märchens, R. Schenda (ur.), 1987: geslo »Frau in Männerkleidung«, 5. zv., str. 168–186.

K. Wrocławski, 1993: Geschlechtswechsel (Aarne-Thompson 514). V: *Narodna umjetnost (godišnjak Instituta za etnologiju i folkloristiku)*, št. 30, str. 133–145.

J. Zipes (ur.), 2001: *The great Fairy Tale Tradition, from Straparola and Basile to the brothers Grimm*. New York, London: Norton Critical Edition.

J. Zipes, 2002: *Introduction v The Oxford companion to fairy tales: (the western fairy tale tradition from medieval to modern)*. Oxford, New York: Oxford University Press.

J. Zipes, 2005: *Norton anthology of children's literature: the traditions in English*. New York: W. W. Norton.

S. Žižek, 2005: *Kako biti nihče*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.

Viri

Constanza/Constanzo, 1550, Straparola, G. F., str. 159–167; *Belle-Belle, or the Chevalier Fortuné*, d'Aulnoy, M. C., 1689, str. 174–205; *The Three Crowns*, 1634, Basile, G., str. 167–173. *The Savage*, de Murat, H. J., 1699, str. 205–220, vse v: Zipes, J. (ur.), *The great Fairy Tale Tradition, from Straparola and Basile to the brothers Grimm*, Norton Critical Edition, New York, London, 2001.

Delija devojka (antologija), Kerkez, J. (ur.), Deve, Beograd 2006.

El Oricuerno. V: Lanclos, 1996.: A Case Study in Folktale Analysis: AT 514, »The Shift of Sex,« in *Hispanic Societies. Pacific Coast Philology*, let. 31, št. 1, str. 68–87.

Deklica menih: pripovedna pesem iz Južne Dalmacije. V: Matičetov: Zbornik etnografskog muzeja u Beogradu. Beograd, 1953, str. 292–299.

Deklica, preoblečena v mladeniča. V: Nanevski: *Vilinski konjič*, makedonske pravljice.

Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983, str. 77–85.

Deklica vojak, kraška. V: J. Hadalin: *Folklorne pripoved – od pripovedovalcev k bralcem. Traditiones* 23, 1994.

Devojka postala muško. V: N. T. K. Sarajlija: *Bosanska vila*, št. 1, I. del, Sarajevo 1886, str. 9.

Ileana Simziana, romunska: http://www.rastko.rs/rastkoro/umetnost/knjizevnost/narodna/bajke1974/bajke1974_1.html#_Toc41115568 /dostopano 21. februar 2012/

Moma vojniki. V: M. K. Cepenkov: *Prikazki ...*, Sofija, 1898, str. 107–109.

O lepem vojaku ali jaz nimam nič. V: *Javorov hudič*. Prir. Černigoj. Kmečki glas, Ljubljana, 1988.

Otac i njegove kćeri/ *Oče in njegove hčere* (prev. Mica Matković). V: Čajkanović: *Srpske narodne pripovetke*. Beograd, 1929, str. 163–166.

D. Šimunović, 2001: *Muljika. Duga. Alkar*. Varaždin: Katarina Zrinski.

Qongyrchen and Yangqyssaq, vzhodno jugurska pravljica: <http://home.arcor.de/Marcmarti/yugur/folktale/tale26a.htm> /dostopano: 23. februar 2012/

Žensko stanulo muško (ciril.)/ *Ženska je postala moški*. Konec 19. st., Makedonija, prev. Sonja Doležal, str. 435–438 (nepopolni bibliografski podatek).

Vseh virov nisem odkrila sama; za to so zaslužni radovedni in prijazni ljudje, ki so me nanje opozorili. Njim in prevajalkam na tem mestu namenjam skromen performativ: zahvaljujem se.